

Tózsér János

Wittgenstein és az univerzálé-probléma*¹

I.

Az univerzálé-probléma olyan filozófiai probléma, amelynek az összes klasszikus megoldási javaslatával szemben végzetes ellenvetések tehetők. Úgy tűnik ugyanis, akár abból indulunk ki, hogy léteznek univerzálék, akár abból, hogy nem léteznek, logikailag inkonzisztens álláspontot képviselünk.

Nagyon tömören a következőről van szó: tegyük fel, hogy az asztalon előttem két fehér színű papírlap fekszik. A legfőbb kérdés, amelyre az univerzálé-probléma kapcsán válaszolnunk kell: *Miért* nevezzük mindkét papírlapot egyaránt fehérnek? Vagy: miért mondjuk azt, hogy ennek a két papírlapnak *ugyanaz vagy pontosan ugyanolyan* a színe? Vagy: hogyan lehetséges az, hogy a tér két különböző pontján található tárgy *ugyanazzal a minőséggel* rendelkezzen?

Erre a kérdésre alapvetően háromféle válasz adható:

(1) A realizmus álláspontja szerint azért mondjuk azt, hogy ez a két papírlap ugyanazzal a színnel rendelkezik, mert mindkettő az önmagában vett Fehérből részesedik. Modernbb kifejezéssel szólva: azért mondjuk azt, hogy ez a két papírlap ugyanolyan színű, mert mindkettő tárgy a Fehéret (mint univerzálét) *exemplifikálja, avagy példázza*. Ez a megoldás igen plauzibilisnek tűnik, hiszen ha ez a két papírlap a tér két különböző pontján van, mondjuk az egyik Budapesten, a másik pedig Chicagóban, akkor feltételeznünk kell azt, hogy létezik valami (az univerzálé!), amit mindkét papírlap egyaránt példáz.

(2) A *hasonlósági elmélet* (resemblance theory) szerint *kizárólag* egyedi létezők, vagyis *partikulárák* léteznek. Azért mondjuk azt, hogy az előttem fekvő két papírlap ugyanazzal a színnel rendelkezik, mert mindkettő hasonlít a fehér egy megadott mintájához. Legyen a minta a hollóközi házak falának a színe! Eszerint: azért mondjuk azt, hogy ez a két papírlap ugyanazzal a színnel rendelkezik, mert mindkettő *hasonlít* a hollóközi házak falának a színéhez.

(3) A *konceptualizmus* álláspontja szerint azért mondjuk azt, hogy ez és ez a papírlap fehér, *mert elménkkal éppen így csoportosítottuk* a minőségeket. Más szóval: a fehér tárgyakat az teszi fehérre, a fehér tárgyra azért mondjuk azt, hogy „fehérek”, mert elménkkal fehérnek vagy fehéreként osztályozzuk őket.

Az (1) álláspont abban különbözik a (2)-től és a (3)-tól, hogy elfogadja az univerzálék létezését, azt állítja, hogy az univerzálék feltételezése nélkül nem vagyunk képesek megmagyarázni a dolgok típusazonosságát. Egyszerűen szólva a típusazonosságot *numerikus azonosságként értelmezi*. A (2) és a (3) pedig abban különbözik egymástól, hogy a (2) a színek és a minta közötti (mondjuk úgy: *direkt*) hasonlóságra hivatko-

* A tanulmány a *Világosság* 2001/2–3-as számában megjelent írás újraközlése.

¹ Értékes tanácsaiért köszönetemet szeretném kifejezni Eszes Boldizsár barátomnak.

zik, a (3) álláspont szerint azonban elménk teljesen *autonóm* abban, hogy hogyan osztályozza a tárgyak minőségeit.

Nos, ezek az univerzálé-probléma legismertebb, klasszikusnak számító megoldási javaslatai.² A különös azonban az, hogy mindegyik ellen *végzetes* ellenvetések hozhatók: e három nézet közül egyik sem képviselhető logikai inkonzisztencia nélkül.

A realizmus elleni legfőbb érvet – mint ismeretes – már maga Platón felhozta *Parmenidész* című dialógusában.³ Most egy némileg eltérő érvet adok elő. A realizmus szerint ez és ez a papírlap azért ugyanolyan színű, mert mindkét papírlap ugyanazt (ti. a Fehéret mint univerzálét) *példázza*: a papírlap is és *b* papírlap is *példázási relációban* áll a Fehérrel mint univerzáléval. Van tehát *két darab* példázási relációnk, mely relációk a realizmus álláspontja szerint akkor tartoznak *ugyanabba* a típusba, ha mindkettő *egy* (további) univerzálét példáz. Ám ebben az esetben is két darab relációval van dolgunk, amelyeknek *újból* egy univerzálét kell példázniuk, és így tovább, a végtelenségig.

A hasonlósági elmélet szerint azért mondjuk azt, hogy ez és ez a papírlap ugyanolyan színű, mert mindkettő *hasonlít* egy mintához, például a hollóközi házak falának színéhez, vagyis egy szintén egyedi dologhoz, partikuláréhoz. Az előttem fekvő két (fehér) papírlap tehát a *hasonlóság relációjában* áll ezzel a mintával. A hasonlóság tehát egy *reláció*, amely egyes egyedi dolgok között áll fenn, de mint ilyen *univerzálé*, hiszen egyszerre több *instanciája* is van. Erre a hasonlósági elmélet híve mondhatja azt, hogy nem igaz, hogy a hasonlóság univerzálé, ugyanis *másféle* hasonlóság áll fenn „az adott minta és az *a* papírlap”, és „az adott minta és a *b* papírlap” között, mivel pedig *másféle* hasonlóság áll fenn, e hasonlóságok *nem nevezhetők* univerzálénak: e hasonlóságok partikulárék. Erre azonban azt lehet mondani, hogy ebben az esetben ezek a partikulárisnak mondott *egyes hasonlóságok hasonlítanak egymásra*: hasonlít egymásra „a minta és az *a* papírlap”, és „a minta és a *b* papírlap” hasonlósága, és így tovább, a végtelenségig. Vagyis a hasonlósági elmélet híve előtt két lehetőség áll: *vagy* elismeri a hasonlóság mint univerzálé létezését, *vagy regressus ad infinitum* hibát követ el.

A konceptualizmus szerint azért mondjuk azt, hogy ez a két papírlap ugyanazzal a színnel rendelkezik, mert elménk *ugyanabba az osztályba* sorolta őket. A konceptualizmus elleni legdöntőbb érv az, hogy a konceptualizmus, a hasonlósági elmélethez hasonlóan *ugyancsak* két egyaránt elfogadhatatlan következmény előtt áll. Vagy azt kell ugyanis állítanunk, hogy az elmélet *semmit* sem magyaráz, ugyanis semmi garancia sincsen arra, hogy két személy *hasonlóképpen* osztályozza a minőségeket, vagy azt kell állítanunk, hogy a legtöbb személy *hasonlóképpen* osztályozza a minőségeket. Ez utóbbi esetben azonban azt kell állítanunk, hogy P1 személy „a minőségek egy osztály vagy egy fogalom alá rendelése” *hasonlít* P2 személy „a minőségek egy osztály vagy fogalom alá rendelésé”-hez. De hogyan lehetséges ez? Csak úgy – mondhatja a konceptualista –, hogy P1 és P2 „a minőségek egy osztály vagy egy fogalom alá rendelés”-ét meghatározó fogalom P1 és P2 személy esetében ugyanaz. Ez a válasz azonban nem kielégítő, ugyanis P1 és P2 személy elméi nem rendelkezhetnek *ugyanazzal* a fogalommal. Vagyis mindössze az mondható, hogy P1 „a minőségek egy osztály vagy fogalom alá rendelését meghatározó fogalma” *hasonlít* P2 „a minőségek egy

² Természetesen az univerzálé-probléma megoldási javaslatainak lehetségesek másféle csoportosításai is, azonban úgy találom, hogy ez a csoportosítás a legtisztább, a legelemibb és a legvilágosabb.

³ Platón: *Parmenidész*, 133a

osztály vagy egy fogalom alá rendelését meghatározó fogalmá"-hoz és így tovább, a végtelenségig.⁴

Összefoglalóan – azt hiszem – a következőt lehet mondani: az univerzálé-probléma klasszikus megoldási javaslataival szemben *döntő ellenvetések* tehetők, úgy tűnik, valamennyi javaslat beleesik a végtelen regresszus hibájába. Azt a kérdést kell tehát értelemszerűen feltennünk, hogy vajon mi ezekben a megoldási javaslatokban a közös, ami miatt valamennyit fenyegeti a végtelen regresszus veszélye. Válasz: a közös az, hogy mindhárom elmélet a típusazonosság magyarázata során egy *harmadik* komponensre hivatkozik, valamiféle *relációra*, amelynek a végtelen ismétlődését egyik elmélet sem képes – úgy látszik *elvi* okok folytán – megakadályozni. A realizmus álláspontja szerint a partikulárék mellett léteznek univerzálék, és közöttük *példázási* reláció áll fenn, amely relációknak a maguk részéről egy *újabb* univerzálét kell példázniuk, és így tovább, a végtelenségig. A hasonlósági elmélet szerint létezik egy konkrét partikularé (a minta!), amelyhez az összes, ugyanabban a típusba tartozó dolog hasonlít, tehát közöttük *hasonlósági* reláció áll fenn, amely relációk a maguk részéről ugyancsak hasonlósági relációban állnak egymással, és így tovább, a végtelenségig. A konceptualizmus szerint P1 személynek „a minőségek egy fogalom alá rendelése” hasonlít P2 személynek „a minőségek egy fogalom alá rendelése”-hez. Tehát a két elme egy-egy fogalma között áll fenn *hasonlósági* reláció, amely hasonlósági reláció csak úgy magyarázható, ha feltesszük, hogy P1 és P2 személynek „a minőségek egy fogalom alá rendelését” két egymáshoz hasonló fogalom határozza meg, és így tovább, a végtelenségig.

Mindezek figyelembevételével *természetesnek* tűnik akként elkerülni a végzetes végtelen regresszust, hogy azt állítjuk, a „példázás”, a „részesedés”, a „hasonlóság” (és az egyéb bevett magyarázó fogalmak) *nem relációk*. Ezt állítani igen jó okunk van, hisz amennyiben abból indulunk ki, hogy a „példázás”, a „hasonlóság” stb. relációk, akkor – mint láttuk – nem leszünk képesek elkerülni a végtelen regresszust. Következésképpen azt *kell* állítanunk, hogy a „példázás”, a „hasonlóság” stb. valójában *nem relációk*, hanem valamilyen primitív, tovább analizálhatatlan *azonosságok*.

Ellenvetheti valaki azt, hogy amennyiben abból indulunk ki, hogy a „példázás”, a „hasonlóság” stb. nem relációk, akkor *sem* leszünk képesek dönteni a három egymással versengő klasszikus megoldási javaslat között, ugyanis ebben az esetben éppenséggel *mindhárom tehermentesül*: éppúgy állítható lesz a hasonlósági elmélet ellentmondás nélkül, mint a realizmus vagy a konceptualizmus, hiszen egyik sem esik bele a végtelen regresszus csapdjába.

A dilemma, amellyel szembekerültünk, pontosan a következő: *vagy* azt állítjuk, hogy az univerzálé-probléma valamennyi megoldási javaslata inkonzisztens, *vagy* azt, hogy egyik sem az, és mindegyik kiválóan működik. Azt állítom, hogy ezt a dilemmát csakis abban az esetben oldhatjuk fel, ha gondosan kerülve az univerzálé-probléma gyanús természetű terminusait, az olyan kérdésekre, mint „miért mondjuk azt, hogy ennek a két lapnak *ugyanaz* a színe?”, vagy „hogyan lehetséges, hogy ez a két tárgy *ugyanaz*

⁴Ez a bíráló kisebb átalakításokkal a Quine-féle *osztály-elméletre* vagy *osztály-nominalizmusra* is alkalmazható. E nézet szerint abban az esetben mondjuk azt, hogy ez és ez a papírlap fehér, ha a két papírlap színe a fehér dolgok osztályának (mint ugyancsak partikulárénak) az *elemé*. Az „ennek és ennek az osztálynak az elemé” azonban reláció és mint ilyen univerzálé. Amennyiben tagadjuk azt, hogy az „... elemé” reláció és mint ilyen univerzálé, akkor arra a kérdésre kell választ találnunk, *hogyan milyen viszony* áll fenn az „a papírlap *elemé* a fehér dolgok osztályának” és a „b papírlap *elemé* a fehér dolgok osztályának” között. Ha azt válaszoljuk, hogy a papírlap *hasonlóképp* elemé a fehér dolgok osztályának, mint b papírlap, akkor *újabb* univerzáléra hivatkozunk, és így tovább, a végtelenségig.

zal a minőséggel rendelkezzen?” valamiféle *banális* választ adunk. Körülbelül ilyesfélélt: „ezt a két előttem fekvő papírlapot azért mondjuk fehérnek, mert fehérek”, vagy még egyszerűbben: „ez a két papírlap fehér, és kész!” Mondom ezt annak tudatában, hogy az ilyen típusú válaszok az univerzálé-probléma *nem megoldási*, hanem inkább *feloldási* javaslatai; úgy vélem azonban, az univerzálé-probléma „természete” nem tesz lehetővé megnyugtató „elméleti” megoldást.

Ebben a tanulmányban azt a nézetet fogom képviselni, hogy az univerzálé-probléma efféle banális megoldási javaslatai közé tartozik az, amit Wittgenstein a *Filozófiai vizsgálódásokban* a „játék”, a „szám” stb. fogalmak kapcsán előad.⁵ Azt állítom továbbá, hogy Wittgenstein „családi hasonlóság” fogalma segítségével *plauzibilissé* tehető az univerzálé-probléma banálisan hangzó megoldási javaslatai. Nagyon provokatívan megfogalmazva az állásponthoz a következő: igen valószínű, hogy Wittgenstein túl könnyedén minősítette a filozófia genuinnak mondott problémáit álproblémáknak, de az univerzálé-probléma kapcsán igaza volt. E tanulmány utolsó részében pedig különféle ellenvetéseket fogalmazok meg állásponthoz szemben, melyeket megpróbállok cáfolni vagy egyéb más módon megnyugtatóan semlegesíteni.

II.

Wittgenstein a *Filozófiai vizsgálódásokban* explicit formában sem az univerzálé-probléma egyetlen megoldási javaslata mellett, sem pedig az univerzálé-probléma egyetlen megoldási javaslata ellen nem foglalt állást. Mégis nyugodt szívvel mondhatjuk azt, hogy Wittgenstein elképzelései valamennyi imént felsorolt filozófiai állásponthoz szemben állnak.

Azt hiszem, nyilvánvaló, hogy Wittgenstein *szemben áll* az univerzálé-probléma realista típusú megoldási javaslatával, hiszen a „játék” szó analízisével Wittgenstein azt mutatta meg, hogy *nem adható meg* egy olyan tulajdonság vagy tulajdonságegyüttes, amely (1) *valamennyi* játékban közös, és (2) *csak* a játékokban közös. Más szóval azt mutatta meg, hogy nem vagyunk képesek megadni a *játék szükséges és elégséges* feltételeit. (Mondhatjuk azt, hogy minden játék tevékenység, vagy hogy minden játék duratív, ezek azonban csak szükséges feltételek.) Ez azonban azt jelenti, hogy egy és ugyanazon általános terminus („játék”) alkalmazható egy sor partikuláris dologra (egyes játékok) *függetlenül attól*, hogy ezeknek léteznek-e közös tulajdonságai. Erősebben fogalmazva: mindez azt jelenti, hogy mivel a játékoknak nevezett tevékenységekben nincsen (csak rájuk jellemző) közös tulajdonság vagy tulajdonságegyüttes, nem létezik olyan aspektus vagy szempont, *amely vonatkozásában* a játékoknak nevezett tevékenységek *egy* valamit (a Játékot mint univerzálét) példázhatnák.

Azt hiszem, az is könnyen belátható, hogy Wittgenstein *szemben áll* az univerzálé-probléma hasonlósági elméleti megoldási javaslatával. Mondhatná ugyan valaki azt, hogy a játékokat azért nevezzük játékoknak, mert valamennyi hasonlít – mondjuk – a kosárlabdához, azonban ez nem volna helyes. Ha ugyanis nem létezik olyan tulajdonság vagy tulajdonságegyüttes, amellyel minden játéknak nevezett tevékenység (és

⁵ Ennek a nézetnek az analitikus filozófiai tradícióban van hagyománya. Az 1960-as évek elején R. Bambrough *Universals and Family Resemblance* (Proceedings of the Aristotelian Society 61., 1960–61) című cikkében érvelt ezen álláspont mellett, de – meg kell jegyezniem – igen kezdetleges formában, így H. Wennerberg *The Concept of Family Resemblance in Wittgenstein's Later Philosophy* (Theoria 33., 1967) című tanulmánya egycsapásra véget is vetett ennek a hagyománynak.

csak az!) rendelkezik, akkor *nem létezik olyan minta sem*, amelyre az összes játék egy adott aspektusból hasonlítana.

Végezetül az is könnyen belátható, hogy Wittgenstein szemben áll a konceptualizmus álláspontjával is, nevezetesen azzal az állásponttal, amely szerint az egyes elmék teljesen *autonóm* módon képesek a tárgyak, illetve a tárgyak minőségeinek ilyen vagy olyan osztályozására. Nem kívánok ennek a problémának a tárgyalásába belemenni, mindenki tudja ugyanis, hogy Wittgenstein radikálisan szemben áll minden olyan törekvéssel, amely az egyes ember elméjének önálló jelentéskonstituáló, osztályozó szerepet tulajdonít.

Nagyon elemi módon tehát Wittgenstein helyét az univerzálé-problémán belül a következőképpen határozhatjuk meg: Wittgenstein szerint a realizmus téves álláspont, ugyanis nem léteznek univerzálék. Következésképpen Wittgenstein *nominalista*. Ám még *szélsőségesebb* álláspontot képvisel, mint a hasonlósági elmélet hívei, ugyanis *azt sem* ismeri el, hogy létezik egy adott minta, amelyre az összes játék aspektusból egyaránt hasonlítana. E helyett: a játékok esetében – mint mondja – „egymást átfedő és keresztező hasonlóságok bonyolult hálóját látjuk”, hasonlóságokat látunk „nagyban és kicsiben”.⁶ Egy *hasonlósághálózat* az, ami egy játékot meghatároz, és *nem az*, hogy valamennyi egy univerzálét példáz, ugyancsak *nem az*, hogy valamennyi egy kitüntetett mintához hasonlít, és *az sem*, hogy az egyes elmék éppen így csoportosítják a tevékenységeket.

III.

Az előző pont konklúziójával kapcsolatban egy igen figyelemreméltó észrevétel tehető. Az nevezetesen, hogy mindaz, amit Wittgenstein a *Filozófiai vizsgálódásokban* a „játék”, a „szám”, a „szín”, a „jó”, a „mondat”, az „olvasás” stb. fogalmak kapcsán előad, *egyáltalán nem világosít fel* bennünket arról, hogy *minek alapján és hogyan* osztályozzuk a tárgyakat és a tárgyak minőségeit. A „játék” szó analízise során ugyanis nem azt állítja Wittgenstein, hogy ezeket és ezeket a tevékenységeket azért nevezzük játékoknak, mert a családi hasonlóság relációjában állnak egymással. Azt sem mondja, hogy például a bújócskát azért nevezzük játéknak, mert az ennyi és ennyi tekintetben hasonlít az egyéb játéknak nevezett tevékenységekhez. Ez nyilvánvaló *körben forgás* volna, hiszen végső soron ezzel azt mondaná, hogy a bújócskát azért nevezzük játéknak, mert az hasonlít egy sor olyan tevékenységhez, amelyeket ugyancsak játéknak nevezünk. Ennyiben azonban Wittgenstein megjegyzéseinek az univerzálé-problémához az égvilágon semmi köze sincs.

Ez az észrevétel jogosnak látszik, azonban úgy gondolom, hogy mindez abszolút nem véletlen. Megpróbálom megvilágítani az álláspontomat. Vegyük a következő passzust:

„Akkor hát hogyan magyaráznánk meg valakinek, hogy mi a játék? Azt hiszem, játékokat fogunk neki leírni, a leíráshoz pedig hozzáfűzhetnénk: »ezt és a hasonlókat nevezik 'játékok'-nak«. És mi magunk tán többet tudunk?»⁷

Az első, ami e passzus kapcsán eszünkbe jut az, hogy minden további nélkül előfordulhatnak tévedések. Tegyük fel, hogy gyerekemnek a „játék” szó jelentését vagy használatát tanítom. Mutatok neki mondjuk 12 példát, a sakkot, az ultit, a labdázást stb., és

⁶ FV: 66. §.

⁷ FV: 69. §.

azzal küldöm el, hogy „ezeket és az ezekhez *hasonlókat* nevezik játékoknak”. Ebben az esetben előfordulhat az, hogy gyerekem olyan tevékenységeket is játéknak nevez majd, amelyeket mi *nem* nevezünk játéknak. Ennek a lehetősége azért áll fent, mert a sakkhoz, az ultihoz, a teniszhez, egy labda fálnak dobálásához és elkapásához *nem csak* az általunk játékoknak nevezett tevékenységek hasonlítanak, *hanem* olyan tevékenységek is, *amelyeket nem nevezünk játékoknak*, például az egyes sportok, vagy például a keresztretjvényfejtés, a tévézés stb.

Hogy világos legyen a dolog: a pasziánsz *nem hasonlít több tekintetben* annak a gyerekeknek a játékához, aki a labdáját a fálnak dobálja és elkapja, mint például a keresztretjvényhez vagy a tévézéshez, vagyis olyan tevékenységekhez, amelyeket *nem* nevezünk játékoknak. Egyszóval, pusztán a hasonlóságokra való hivatkozás önmagában még *nem garantálja* azt, hogy a gyerek ugyanabban a jelentésben használja a „játék” szót, mint amilyenben azt mi használjuk.

Amikor tehát az iménti passzus végén Wittgenstein azt kérdezi, hogy „mi tán többet tudunk?”, akkor ez *nagyon félrevezető* kérdés. Ugyanis az rá a válasz, hogy igen, mi *többet* tudunk, de ez a „több” nem jelenti sem a játékok közös lényege (vagy univerzáléja) megragadásának a képességét, sem egy kitüntetett játék (mint!) és az egyéb játékoknak nevezett tevékenység közötti hasonlóság felismerésének a képességét, hanem mindössze azt a banalitást jelenti, hogy *mi tudjuk*, hogy milyen tevékenységeket nevezünk játékoknak.

Azt hiszem, hogy innen világosan megfogalmazhatjuk, hogy Wittgenstein pontosan milyen álláspontot is képvisel. A világ tárgyait és minőségeit hasonlósági viszonyok hatják át, de nemcsak ama tárgyak és minőségek között állnak fenn hasonlóságok, amelyeket egy általános fogalommal jelölünk. Más szóval annak, hogy egy szót használjunk, *mindössze csak szükséges feltétele*, hogy létezzenek ezek a hasonlóságok. A játéknak nevezett tevékenységek között *családi hasonlóság-viszonyok* állnak fenn, ezt azonban nem zárt rendszerként kell elképzelni. Nem mondható az, hogy a játéknak nevezett tevékenységek csak egymásra hasonlítanak, hanem – éppen úgy – ahogy egy család tagja is hasonlíthat egy olyan személyre, aki *nem tartozik* ehhez a családhoz, úgy egyes egy fogalom alá rendelt dolgok vagy minőségek is hasonlíthatnak *más* fogalmak alá rendelt dolgokhoz vagy minőségekhez. Vagyis: a hasonlóságok *szükséges feltételei* annak, hogy egy sor dolgot egy névvel illessünk, de *nem elégséges feltételei*. Más szóval: abból a tényből, hogy a világban rengeteg hasonlósági viszony áll fenn a dolgok és a minőségek között, még egyetlen konkrét fogalom sem következik. Megint csak másképp fogalmazva: a hasonlóságokra való hivatkozás *szükséges feltétele* annak, hogy választ találjunk az *egy-sok* problémára, de önmagában véve *nem elégséges*. De akkor *mi az a plusz*, amely a hasonlóságon felül szükséges feltétele egy szó alkalmazásának?

Térjünk vissza ahhoz az esethez, amikor gyermekemet azzal engedem útjára, hogy „ezt és az ehhez hasonlókat nevezzük játékoknak”. A gyerek visszajön, és azt mondja, hogy a családi tévézés egy játék, mert hasonlít a családi kártyázásokhoz, a számítógépes játékokhoz stb. Mit mondhatok erre? Csakis valamiféle *banális* választ: „A családi tévézést *nem szokás* játéknak nevezni, ez így van, és kész, ezt kell szeretni, nincs apelláta.” Mondok egy másik példát. Köztudott, hogy a színkálát az egyes nyelvek más- és másképp osztják fel. Ha azt mondaná nekem valaki egy sötétzöld árnyalat láttán, hogy ez kék, mivel az hasonlít a kék ilyen és ilyen árnyalatára, akkor ugyancsak azt felelném, hogy ez nem kék, hanem zöld, esetleg még azt is hozzátenném a nyomatékosítás végett: „hisz nem látod, hogy zöld?!”

A következőt mondhatjuk tehát: mivel a hasonlóságok, amelyeket látunk, felfogunk stb. *többféle osztályozást tesznek lehetővé*, feltétlenül számolnunk kell az osztályozás során egy tovább már *nem redukálható mozzanattal*, azzal, amit úgy fejezünk ki: „így használjuk a szót, és kész”. Ez azonban nem önkény, hiszen *hasonlóságok szolgálnak alapjául*, amely hasonlóságok azonban nem határozzák meg egyértelműen a szóhasználatot. Ha angolul tanuló gyerekem megkérdezi azt, hogy a rókavadászatot miért nevezik „game”-nek, akkor erre csak azt válaszolhatom: „az angolok így mondják, és kész”.

Összefoglalva: a hasonlósági elméletek fő hibája az, hogy képviselőik azt hiszik, hogy a hasonlósággal megadták egy általános fogalom használatának elégséges feltételét, noha – mint láttuk – nem adták meg. A konceptualizmus legfőbb hibája pedig az, hogy hívei abszolút önkényesnek állítják be a dolgok és a minőségek osztályait, noha – mint ugyancsak láttuk – ezek nem önkényesek. Vagy ahogy Bambrough fogalmaz: „Mind a konceptualista, mind pedig a hasonlósági elmélet híve nyilvánvalónak veszi, hogy egy általános fogalom használatának nincsen objektív igazolása, ha az alá tartozó eseteknek *azon felül*, hogy ők annak az egyedi esetei, nincs még valamilyen közös tulajdonsága. A konceptualista joggal hangsúlyozza, hogy nincsen egy ilyen pótlólagos közös elem, ebből azonban tévesen arra következtet, hogy egy általános kifejezés használatának nincsenek objektív igazolásai. A hasonlósági elmélet híve pedig joggal hangsúlyozza, hogy az általános fogalmak használatának vannak objektív igazolásai, ebből azonban tévesen arra következtet, hogy egy pótlólagos közös tulajdonságnak léteznie kell.”⁸

Nem véletlen tehát az, hogy Wittgenstein *hallgat* az univerzálé-probléma kapcsán. Azért hallgat, mert arra a kérdésre, hogy „miért nevezzük ezt és ezt a tevékenységet játéknak?”, *nem lehetséges* elméletileg megalapozott választ nyújtani. A sakk és az ulti hasonlítanak egymásra, és ugyancsak hasonlítanak az egyéb játékoknak nevezett tevékenységekre. Ez szükséges feltétele annak, hogy mindkét tevékenységet játéknak nevezzük, de nem elégséges feltétel. A válasz tehát, amely a „miért nevezzük a sakkot és az ulti játékoknak?” kérdésre egyedül adható, csakis banális lehet: „így mondjuk, és kész”, „a nyelvhasználó közösség így döntött, és pont”.

IV.

Azt gondolom, hogy az imént előadottakkal szemben több ellenvetés is megfogalmazható. Ebben a részben azt a három legfőbb ellenvetést szeretném tárgyalni, amelyeket Wittgenstein „családi hasonlóság” fogalma ellen szokás felhozni.

(1) Wittgensteinnek egészen egyszerűen nincsen joga azt állítani, hogy a „játék” nem univerzálé, ugyanis nincsen joga kizárni annak a lehetőségét, hogy valamikor születik valaki, aki a „játék” szó wittgensteini analízise dacára megmutatja, hogy minden játékban *van közös*, vagyis azt, hogy a játéknak nevezett tevékenységek igenis legalább egy szempontból példázhatnak egy univerzálét. Ennek egy teljesen magától értetődő módja pedig az, hogy *definiáljuk* e szót, megadva annak szükséges és elégséges feltételeit.

Erre az ellenvetésre alapvetően két választ adhatunk annak függvényében, hogy mennyire tulajdonítunk Wittgensteinnek radikális nézetet. A gyenge verzió szerint „a döntő kérdés *nem az*, hogy a szavaknak vannak-e esszenciális definícióik (vagy valószínűsíthetően rendelkeznek-e ilyenekkel), hanem az, hogy *kell-e* ilyen definícióval rendelkezni-

⁸Bambrough: i. m. 217. (Az idézetet a terminológiai eltérések miatt viszonylag szabadon fordítottam.)

ük ahhoz, hogy szavakként funkcionáljanak”.⁹ Ezen értelmezés szerint Wittgenstein nem azt állítja, hogy nem lehet definiálni például a „játék” szót, hanem azt, hogy ahhoz, hogy ez a szó a nyelvünkben funkcionálni tudjon, nincsen szükség definícióra.

E gyenge verzió azonban nem elégséges válasz az ellenvetés visszautasítására, ugyanis az éppen azt mondja, hogy igenis *létezhetnek* univerzálék. Ahogy például a chomskyánus D. Fisher fogalmaz: „tudattalan nyelvi ismeretként léteznek elménkben univerzálék, amelyek meghatározott definíciók által felszínre hozhatók”.¹⁰

Az erősebb verzió szerint – és ez áll közelebb az én álláspontomhoz – Wittgenstein szerint nem definiálható a „játék” szó. Ennek oka pedig végtelenül egyszerű. Az nevezetesen, hogy 100 évvel ezelőtt senkinek nem állt módjában tudni azt, hogy *ma* milyen tevékenységekre referálunk ezzel a szóval, és ma senkinek nem áll módjában *előre* tudni azt, hogy száz év *múlva* milyen tevékenységekre fogunk referálni ezzel a szóval. A „játék” szó jelentése az időben változik, azaz különböző időpontokban nem pontosan ugyanazokra a tevékenységekre referálunk ezzel a szóval, következésképpen akármilyen definícióval rögzítjük is a „játék” szó tényleges használatát egy adott *t* időpillanatban, definíciónk csakis *önkéntes* lehet.

A definíciók időbeli függésére két szemléletes példát hoz sokat idézett könyvében az antichomskyánus J. Maher.¹¹ Vegyük példának a „tea” szót. Képzeljük magunkat a XVIII. századba, és kíséreljük megadni a „tea” szó definícióját. Valószínű – mondja Maher –, hogy két kijelentést tennénk: (1) „teának nevezzük a teát mint egy adott növényt”, valamint (2) „teának nevezzük azt a főzetet, amelyet a teából mint növényből készítenek”. Maher azt állítja, hogy ez a definíció egy ideig egészen jól működne, azonban a XX. században menthetetlenül csődöt mondana, ugyanis manapság az előző definícióban meghatározottakon *kívül* beszélünk csipkebogyóteáról, kamillateáról, különféle gyógyteákról, ice-tea-ról stb. stb. A XVIII. században senki sem tudhatta *előre* azt, hogy ezekre *is* a „tea” szóval fogunk referálni, ma pedig senki sem tudhatja azt, hogy két évszázad *múlva* mely, az eddigiekhez hasonló dolgokra fogjuk alkalmazni ezt a szót. Most vegyük Maher második példáját, az „erdő” szót. Minden további nélkül elképzélhető, hogy egyszer valaki pontosan meghatározza, hogy egy négyzetméteren mennyi fának, aljnövényzetnek stb. kell lennie ahhoz, hogy az adott területet erdőnek nevezzük. Ebben az esetben azonban – hangsúlyozza Maher – ez az illető *nem* azt határozná meg, hogy az „erdő” szót ténylegesen hogyan használjuk (vagyis nem azt, amit kell!), hanem egyszerűen *határokat adna* e szó jelentésének. Eljárása ezért a pusztán önkényen alapulna. Ahogy Wittgenstein ezt kifejezi: „Ha valaki éles határt húzna, akkor biztosan nem ismerném el, hogy ez az, amit magam is húzni akartam.”¹²

(2) Tegyük fel, hogy amit Wittgenstein a „játék” szó kapcsán mond, igaz. Egyáltalán nem világos azonban, hogy ennek az elemzésnek *mekkora* hatókört kell tulajdonítanunk. Semmi sem zárja ki, hogy amit Wittgenstein mond, az fogalmainknak csak egy speciális osztályára vonatkozik, olyanokra mint „művészet”, „tudomány”, „történelem” stb. De vegyük például az „arany” szót! Igenis, ebben az esetben mindazok a tárgyak, amelyeket aranynak nevezünk, rendelkeznek közös tulajdonsággal, nevezetesen: ugyanazzal a tömegszámmal. Élünk a következő (Kripkétől származó) gondolatkísérlettel!¹³ Tegyük

⁹ O. Hanfling: *Wittgenstein's Later Philosophy* (London, Macmillan, 1989), 66.

¹⁰ D. Fisher: *The Refutation of Wittgenstein's Philosophy* (MIT Press, 1990), 281.

¹¹ J. Maher: *Wittgenstein and Chomsky* (Temple University Press, Philadelphia, 1997) 177–179.

¹² *FV*: 76. §.

¹³ S. Kripke: *Naming and Necessity* (Oxford University Press, 1980), 124. skk.

fel, hogy egy tudósközösség kimutatja, hogy az arany valójában nem sárga, hanem piros, és mi csak azért látjuk sárgának, mert i. e. 1340-től egy sajátos, szabad szemmel érzékelhetetlen kozmikus porfelleg borítja a Földet, amelynek hatására az egyébként piros aranyat mi sárgának látjuk. Hogyan számolnának be erről a tudományos fejleményről az újságok? Nem azt írják, hogy az, amiről azt hisszük, hogy arany, valójában nem létezik, hanem azt, hogy az aranyról kiderült, hogy az valójában nem sárga, hanem piros. De tegyük most fel a következőt! Képzeljük el, hogy ugyanaz a tudósközösség előállít egy anyagot, amelynek éppen olyan a színe, a tömege, az alakíthatósága stb., mint az arany, a tömegszáma azonban eltér attól. Mit írának ebben az esetben az újságok? Nem azt írják, hogy előállítottunk egy másik, aranyhoz nevezhető dolgot, sem azt, hogy felfedeztük az arany egy újabb típusát, hanem azt írják, hogy a tudósközösség felfalált egy olyan anyagot, amely – leszámítva az atomi struktúrát – felszíni tulajdonságait tekintve megegyezik az arannyal. Senki sem mondaná azt, hogy ez az anyag ugyancsak arany. Ez a gondolkísérlet Kripke szerint azt bizonyítja, hogy az aranyhoz *lényeges* tulajdonsága a tömegszáma, és nem lényeges tulajdonsága a színe.

Kripke álláspontjának az univerzálé-probléma realistája számára igen pozitív hozadéka van, lehetőségében áll ugyanis Kripke gondolatmenetét a következő módon kiegészíteni: mindazt, amit aranyhoz nevezünk, *azért* nevezünk aranyhoz, mert a tömegszáma 79. Azok a tárgyak, amelyeket aranyhoz nevezünk, rendelkeznek közös tulajdonsággal, a tömegszámmal, következésképpen létezik olyan szempont, *amelynek vonatkozásában* az egyes aranyhoz nevezett dolgok az Aranyhoz mint univerzálét példázhatják.

Erre az ellenvetésre a következő felelettel próbálkoznék: véleményem szerint az ellenvetést tevő nézetének abszurd következményei vannak. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy az aranyhoz nevezett dolgok közös (vagy lényeges) tulajdonsága a tömegszám, és az arany színe, a tömege, az alakíthatósága stb. irreleváns, vagy legalábbis másodlagos, hiszen ezekről *kiderülhet*, hogy velük kapcsolatban tévedésben vagyunk, akkor ebből az következik, hogy a tömegszám felfedezéséig senki sem használta, illetve használhatta az „arany” szót korrekt módon. Más szóval, Kripke nézetéből az látszik következni, hogy a tömegszám felfedezéséig mindenki *önkéntesen* használta e szót. Pontosabban szólva, ha elfogadjuk Kripke gondolatmenetét, a következő alternáció valamelyik tagját kell állítanunk: *vagy* azt, hogy a tömegszám felfedezéséig mindenki önkéntesen használta az „arany” szót, *vagy* azt, hogy az „arany” szó használatának mégiscsak volt valamiféle (a tömegszámra való hivatkozástól eltérő) korrekt szabálya, azonban ez az idők során többször is változott. Nomármost, az alternáció első tagjának elfogadása minden kétséget kizáróan hamis, hiszen a tömegszám felfedezését megelőzően is voltak megbízható kritériumai az arany azonosításának, a második tagjának elfogadásából pedig egyenesen következik, hogy az „arany” nem lehet univerzálé. Ha ugyanis időben változik az, hogy milyen kritériumok szerint azonosítják a tudósok, illetve a laikusok az aranyat, akkor *időben változik* az a szempont is, amelynek vonatkozásában az aranyhoz nevezett tárgyak az aranyat mint univerzálét példázják. Számomra azonban ez utóbbi ekvivalens azzal, hogy az „arany” nem univerzálé.

E nézet abszurditása abból is jól kivehető, ha arra gondolunk, mi lett volna akkor, ha a tudomány egészen más irányba fejlődik, és a tudósok nem alkotják meg a „tömegszám” fogalmát. Ebben az esetben ma sem állna rendelkezésünkre egzakt kritérium arra nézve, hogy az „arany” szót hogyan, milyen entitások vonatkoztatásában kell használnunk. Ezt generalizálva: nem tűnik számomra különösebben meggyőzőnek azt állítani, hogy a

tudomány mai állása a végső, és az aranyat egyedül a tömegszámán keresztül lehet és kell azonosítanunk. Véleményem szerint könnyűszerrel *relativizálhatjuk* a dolgot. Kripke gondolatkísérlete szellemében a következőt mondhatjuk: éppen úgy, ahogy *elképzelhető* (vagyis egy lehetséges világ), hogy nem fedezzük fel a tömegszámot, ugyanúgy az *is elképzelhető* (vagyis egy lehetséges világ), hogy a tudomány fejlődése olyan irányt vesz, amelynek során *nem* a tömegszámmal azonosítják az anyagokat. Ezt a tudományokkal szembeni egészséges szkepszist fejezi ki Wittgenstein, amikor ekkép fogalmaz: „A tudomány definíciók ingadozása: ami ma tapasztalataink alapján A jelenség kísérőjelenségének számít, azt holnap »A« definíciójához fogják használni”.¹⁴

(3) Még ha az eddigi ellenvetésekre adott válaszokat el is fogadjuk, az tagadhatatlan, hogy léteznek olyan szavak, mint például „fivér”, „apa”, „nővér”, amelyeknek – ellentétben a „játék” szóval – minden további nélkül lehetséges egzakt definíciója, amely nem változik, és nem is változhat az idő függvényében. Az a kijelentés, hogy X és Y egymás fivérei” sem többet, sem kevesebbet nem jelent, mint hogy (1) X-nek és Y-nak ugyanazok a szülei és (2) X és Y hímnemű.

Erre az ellenvetésre a következő feleletet adom:¹⁵ s az a kijelentés, hogy „X és Y egymás fivérei” valóban azt jelenti, hogy X és Y szülei azonosak és mindketten hímneműek, ám *ezen felül semmi mást* nem jelent. Ebben az értelemben azonban a „játék” szóval is ugyanaz a helyzet: „játéknak lenni” – semmi egyebet nem jelent azon felül, hogy játéknak lenni.

E kissé talányos megfogalmazásnak a feloldása így hangzik: induljunk ki abból, hogy léteznek tárgyak, minőségek és relációk, amelyeket egyaránt F-eknek nevezünk. Amit Wittgenstein a „családi hasonlóság” fogalommal mondani akar az az, hogy ezek az entitások, azon felül, hogy F-ek, nem rendelkeznek *még egy további* T közös tulajdonsággal. Ez azonban egyaránt igaz mind a játékokra, mind pedig a fivérségre. A fivérségre azért igaz, mert az, hogy „X-nek és Y-nak ugyanazok a szülei”, valamint hogy „X és Y egyaránt hímnemű” *nem egy további* T tulajdonsága az X és Y személy között fennálló fivérségi relációnak.

Wittgenstein tehát nem azt akarta állítani, hogy nem léteznek olyan szavak, amelyeket egzakt módon definiálni lehet, hanem azt, hogy annál a legitimációnál, hogy az F-eket azért nevezzük F-eknek, mert valamennyien rendelkeznek az F-nek levés tulajdonságával, nem rendelkezünk nagyobbval. Nem mondhatjuk azt, hogy minden F, azon felül, hogy F rendelkezik még egy további T tulajdonsággal is.

V.

Szeretném röviden összegezni az eddigieket. Azt gondolom, hogy ama dilemmából, melybe az univerzálé-probléma kapcsán kerülünk – nevezetesen, hogy *vagy* azt kényszerülünk állítani, hogy valamennyi klasszikusnak számítógépes megoldási javaslat inkonzisztens, *vagy* azt, hogy egyik sem az, és mindegyik kiválóan működik –, egyetlen kiút van. Az, hogy az olyan kérdésekre, mint „miért mondjuk azt, hogy ennek a két papírlapnak ugyanolyan a színe?” valamiféle banális választ adunk. E tanulmányban megmutattam, hogy Wittgenstein egy efféle megoldás felé hajlott, valamint ugyancsak megmutattam, hogy Wittgenstein „családi hasonlóság” fogalma segítségével e banális válaszok plauzibilissé tehetőek.

¹⁴ FV: 79. §.

¹⁵ Válaszom során nagymértékben támaszkodom Bambrough már idézett tanulmányára.

Mindazonáltal – nem tagadom – Wittgenstein javaslatával kapcsolatban sokakban maradhat némi hiányérzet. Elégtelenség-érzésünk van, amikor egy olyan kérdésre, hogy „miért nevezzük ezeket és ezeket a tárgyakat, minőségeket vagy relációkat egyaránt F-eknek?“, olyan választ kapunk, hogy „azért, mert valamennyien F-ek“. De miből fakad ez az elégtelenség-érzés? Egészen egyszerűen abból, hogy a „mi a közös az F-ekben?“ kérdés kapcsán nem érezzük informatívnak azt a választ, hogy „az, hogy valamennyien F-ek“, és valahányszor csak efféle választ hallunk, arra gondolunk, hogy léteznie *kell* e banális válaszon *túl* vagy *felül* még valaminek, amire hivatkozva elméletileg megnyugtató választ találhatunk ezekre a kérdésekre.

Tételezzük fel, hogy barátom a szobámba lép, körülnéz, megszemléli az asztalom körül álló székeket, és megkérdezi: „Mondd, János, mi ebben a négy székben a közös?“ Amennyiben azt felelem, hogy „az a közös bennük, hogy valamennyien székek“, a barátom nem fogja informatívnak érezni a válaszomat, de ha azt felelem, hogy „az a közös bennük, hogy valamennyi tonettszék“, vagy hogy „valamennyi fából van“, akkor elégedett lesz válaszommal. Vagy ha a kisfiam, Kristóf, a sakk, a malom, és a backgammon láttán megkérdezi, hogy „mi ezekben a játékokban a közös?“, akkor hiányérzete lesz, ha azt felelem: „az a közös bennük, hogy valamennyi játék“, de megnyugszik, ha azt válaszolom: „az a közös bennük, hogy valamennyi táblajáték“, vagy hogy „valamennyi játékfigura mágnesezett“. Nos, az univerzálé-probléma elméletorientált híve abban a hitben él, hogy a „mi a játékoknak nevezett tevékenységekben a közös?“ kérdésre lehetőségünkben áll *hasonlóképp* informatív módon felelni, azaz megadni egy további T tulajdonságot azon felül, hogy „valamennyi játék“. Wittgenstein analízise a „játék“ fogalma kapcsán azonban éppen azt mutatta meg, hogy erre a kérdésre informatív, vagyis nem banális feleletet nem lehetséges adni, és nem is lesz lehetséges soha.

Végezetül még egy megjegyzés: kétségkívül lehetnek, és lesznek is olyanok, akiknek nem, vagy nem csak az előzőek miatt lesz hiányérzetük dolgozatom olvastán, hanem amiatt, mert ebben nem foglalkoztam az *azonosság* (a típus*azonosság*!) problémájával. Ők a következő ellenvetést fogalmazhatják meg álláspontommal szemben. Vegyük e két mondatot:

(a) „Ennek a két papírlapnak *nem pontosan ugyanolyan* a színe, de mindkét színt pirosnak nevezzük.“ (Vagyis mindkét papírlap a piros egy-egy árnyalatával rendelkezik.)

(b) „Ennek a két papírlapnak *nagyon hasonló* ugyan a színe egymáshoz, de az egyik színt pirosnak, a másikat narancssárgának nevezzük.“

Minden kétséget kizáróan előfordulhat az, hogy két egymáshoz hasonló szín közötti relációt egy nyelv (a) típusú módon, és egy másik nyelv (b) típusú módon ír le. Egyszóval: esetleges az, hogy egy nyelvhasználó közösség melyik típusú megfogalmazással él, ugyanis két egymáshoz hasonló szín mindkét típusú megfogalmazást lehetővé teszi. Azonban (a)-n és (b)-n kívül azt is mondhatjuk, hogy:

(c) „Ennek a két papírlapnak *pontosan ugyanolyan* színe van.“ (Vagyis a két szín még árnyalatában sem tér el egymástól.)

A (c) megfogalmazás világossá teszi, hogy léteznek olyan esetek, ahol semmi sem múlik a nyelvhasználó közösségen, nem áll módjában ugyanis egyetlen nyelvhasználó közösségnek sem két pontosan ugyanolyan színt más és más szín osztályba sorolni. Azért nem, mert két *pontosan ugyanolyan* (exactly like) szín valójában *ugyanaz* (same) a szín, más szóval a két szín *azonos*.

Nomármost, Wittgenstein éppen ezt az azonosságot hagyja magyarázatlanul. A „családi hasonlóság“ fogalom nyilvánvalóan semmit sem segít, ugyanis intuíciónkkal hatá-

rozottan ellenkezik két pontosan ugyanolyan (vagyis azonos) színű papírlap láttán azt mondani: „ez a két szín családi hasonlóság relációban áll egymással”.

Nagyon röviden válaszolok: az ellenvetést tevőnek teljesen igaza van abban, hogy Wittgenstein az azonosság problémájára semmilyen választ sem ad. Wittgenstein szerint azonban – ellentétben az univerzálé-probléma elméletorientált hívének álláspontjával – az azonosságon *nincs is mit* magyarázni, az azonosság *nem igényel* semmiféle magyarázatot.

Illés Zsófia Szonja: Városliget
2008